

ДОСЛІДЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК АРХЕОЛОГІЇ КОЗАЦЬКОЇ ДОБИ

Ігор Ігнатенко (Чернігів),
науковий співробітник ДП НДЦ «Старожитності Полісся»

Укріплення Чернігівської фортеці XV–XVIII ст. за історичними та археологічними джерелами

З давніх часів «городом» називався населений пункт, оточений огорожею, яка захищала від ворожих нападів. Спершу самі міста, що акумулювали багатства сільських околиць, були головними об'єктами нападів, а тому потребували надійних фортечних укріплень. Чернігів не став винятком із цього правила. Піку свого розвитку він досяг у XI–XIII ст. Значна кількість збережених пам'яток давньоруського періоду і визначила головні напрями історичних досліджень. Тому не дивно, що науковці у першу чергу зверталися до вивчення Чернігівської фортеці X–XIII ст. Дослідження оборонних укріплень Чернігова часів пізнього середньовіччя та ранньомодерної доби є важливим не тільки само по собі, але й тому, що у ретроспекції проливає світло на більш ранні періоди історії Чернігівської фортеці. Досліджень із даної тематики небагато, їй присвячено кілька наукових розвідок В. В. Вечерського та автора [1].

Після розгрому 1239 р. Чернігів перестає викликати інтерес у літописців, і лише поодинокі повідомлення сповіщають про події, які тут відбувалися. Певно, це явище відповідало реальному стану занепаду міста, тут не відбувалося значних подій, не будувалися храми або фортечні стіни. Для полегшення контролю за підвладними містами орда вимагала знищувати оборонні укріплення. Під час розкопок на території Чернігівського дитинця саме у другій половині XIII – XIV ст. забудовується еспланада навколо Верхнього Замку, що пов'язане із припиненням існування його як укріплення [2].

Із входженням до складу Великого князівства литовського Чернігів більш надійний захист в особі великого князя. У «Предсловіи о великих князех литовских» зазначається, що Вітовт «начя созидати грады многия и зарубил Киевъ и Черниговъ...» [3]. На жаль, джерело не сповіщає деталей.

Під час археологічних розкопок, проведених автором на Верхньому замку Чернігівського дитинця у 1990–1992 роках, було виявлено ряд об'єктів, які можна пов'язати з реконструкцією фортеці доби Вітовта [4].

У Траншеї–I, Розкопах–I, II на незначній глибині від сучасної денної поверхні були виявлені стовпові ями, розміщені рядами вздовж периметру оборонних укріплень. Певно, ці ями були слідами від вертикально вкопаних стовпів, які утримували стіни, із вставленими у горизонтальному положенні колодами.

Ями мали діаметр 0,25 – 0,4 м і відстояли одна від одної на 2,25 – 3,1 м. Одна з таких ліній, в межах Траншеї–І, проходить по гребеню валу Верхнього замку з напільного боку, а на відстані 2 м углиб укріплення пролягала друга лінія стовпових ям. Ще дві лінії подібних ям були виявлені на Розкопах–І та ІІ. Південна частина Верхнього замку, де закладені згадані розкопи, постійно страждала від зсувів ґрунту. Ряди ям пролягали по внутрішній стороні насипу валу ХІ ст., однак невідомо, на якій відстані від них знаходився край тераси того часу. Датування комплексу стовпових ям визначається за стратиграфією та знахідками. Так у Розкопі–І, у заповненні ям зустрічалися уламки кругових керамічних горщиків із потовщеним вінцем, характерних для ХІV–ХV ст. Одна із ям вищезгаданої конструкції була впущена до котловану Будівлі–5, так само у цей об'єкт була впущена яма–10 із набором кераміки ХІV–ХV ст. У свою чергу, Будівля–5, маючи скромний керамічний набір у заповненні, цікава тим, що в її стіні було зроблено схованку, в якій лежав невеликий скарб, у складі якого нараховувалося 26 срібних празьких грошів (1 – Карла І, 23 – Вацлава ІV та 2 «сліпі») [5]. Більшість монет скарбу викарбовано за Римського короля Вацлава ІV, який також був королем Чехії з 1378 по 1419 роки. Верхньою границею існування конструкції, до якої відносилися стовпові ями, є шар чорного сугіску зі включенням уламків жолобчастої цегли, який наносився на схил валу для його укріплення у ХVІІ–ХVІІІ ст.

Можливо, подібного типу укріплення існували і навколо дитинця, або інших частин міста, але відсутність верхніх частин валів не дає змоги відповісти на це питання.

Після поразки Литви при Ведроши, Чернігів у 1500 р. був захоплений князівством Московським*, після чого розпочинається відбудова Чернігівської фортеці. Завершені у 1531 р. укріплення міста вдало витримують випробування бід час гарматного обстрілу і штурму литовським військом 1535 р.**

Однак детальні описи Чернігівської фортеці та верхнього замку, зокрема, збереглися тільки від кінця ХVІІ ст. Детально зображений зовнішній вигляд стін і башт на «Абрисі Чернігова» – мальованому плані 1706 р., який представляє фортецю ХVІІ ст., котре, певно, в цілому повторює фортифікації ХVІ ст.

Матеріальні рештки укріплень ХVІІ ст. також були простежені під час розкопок на Верхньому Замку.

Фортечні стіни ХVІ–ХVІІ ст. репрезентовані рештками тарасів. Ці залишки являли собою заглиблену в насип валу давньоруського періоду обгорілу дерев'яну кліть. Розкопками були частково простежені північна та східна стіни споруди. Східна стіна була подвійною, наріжний та внутрішній контури стіни виконані з колод діаметром 0,12–0,18 м, причому вони

* ПСРЛ. – М., 1968. – Т. 31. – С. 119.

** ПСРЛ. – М., 1965. – Т. 13. – С. 58.

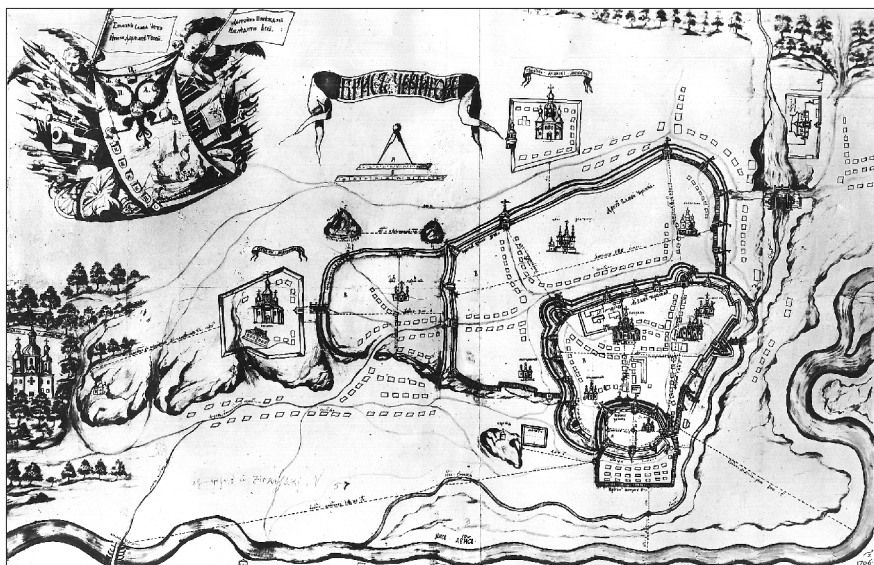

Рис. 1. Карта Чернігова, 1706 р.

пласкою обтесаною стороною повернені у зовнішній бік конструкції, а круглою – всередину, з внутрішнього боку колоди були обмазані глиною. З'єднання колод по кутах конструкції досяглося врубкою з однібічним вирізом (зверху або знизу). Проміжок між колодами, який складає 0,8–0,85 м, був заповнений ґрунтом, перемішаним з битою плінфою. В стратиграфії простежено три шари заповнення простору між двома рядами колод. Від підшови до висоти 0,3 м він заповнений супіском, перемішаним з уламками перегорілих цеглин XII ст., поверх шару вздовж стіни вкладено три круглих колоди, наступний шар ґрунту має товщину 0,6 м, і він також завершується прокладкою з трьох круглих колод. На цьому рівні, від внутрішньої стіни конструкції в бік замку, простяглась смуга тліну від поземно вкладених дощок або обаполів. Вище цього рівня простежені сліди «підпірної» стіни, яка похило спускається від наріжної зведеної стіни в бік замку. Можливо, це залишки банкету, на який піднімалися стрільці під час бою. Підшва кліті заглиблена на 2 м від сучасної денної поверхні, а сама дерев'яна конструкція збереглась на висоту 10 вінців, що складає 1,3–1,4 м.

У межах розкопу східна «двохпанцирна» стіна простежена на довжину 2,15 м, однак після завершення робіт стався вивал ґрунту в південній стіні розкопу, якраз по край згаданої конструкції, що дало змогу виміряти повну довжину стіни. Довжина конструкції в напрямку північ – південь складає 3,3–3,4 м, довжина колод наближена до 1 сажени і 2 аршинів (3,55 м). Зачищення ділянки Замку, яке вдалося здійснити під час укладання відмостки,

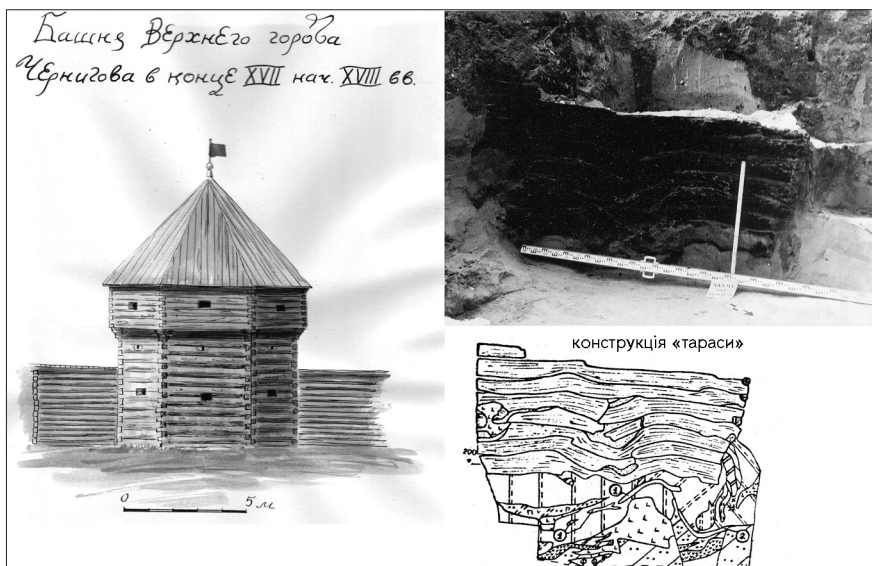

Рис. 2. Башта Верхнього міста Чернігів, кін. XVII – поч. XVIII ст.

показало, що на північний–захід від розкопаного тарасу (Будівлі 1) помітні сліди іншої горілої дерев'яної конструкції (тарасу). Довжина проміжку між зрубами складає 3,6 м. Тараса була одиницею вимірювання довжини стінових прясел, звичайна її довжина дорівнювала 3–4 сажням, відтинки у половину цієї величини називали подекуди «півтарасами»*, тобто, стіни Верхнього замку були побудовані з півтарасів.

По лінії напільного фасаду фортечної стіни в проміжках між згаданими зрубами, розкопками не виявлено жодних конструкцій, які можна було б віднести до XVII–XVIII ст. Вірогідно, пустотілі чарунки фортечного муру з амбразурами для стрільців, перемежались з тарасами, що були повністю засипані ґрунтом, і не потребували конструкцій настільки заглиблених у землю.

Згідно з писемними джерелами, у 1682 р. новозбудовані стіни замку були споруджені з дубового лісу, «в два бревна с тарасами». Фортечна стіна між колодами мала проміжок у піваршини, який був засипаний землею**.

* Ласковский Ф. Материалы для истории инженерного искусства в России. – Ч. I. Опыт исследования инженерного дела в России до XVIII столетия. – СПб., 1858. – С. 83.

** Половникова С.О. «Росписной список» Чернігівської фортеці 1682 р. // Чернігівська старовина: Збірник наукових праць, присвячений 1300-річчю Чернігова. – Чернігів, 1992. – С. 89.

Рис. 3. Верхній замок Чернігівської фортеці, кін. XVII – поч. XVIII ст.

На двох профілях з креслення 1739 р.* [9] показаний поперечний розріз стіни замку, в обох випадках зображена подвійна стіна з круглих колод з проміжком засипаним землею, поверху стіни зображений вузький поміст з поперечних дощок або тонких колод. З внутрішнього боку до стіни прилягає земляний двох уступчастий насип що має ширину близько двох сажнів і біля однієї сажні висоти утворюючи щось на зразок банкету для стрільби поверх стіни. Висота ж «двохпанцирної» дерев'яної стіни в обох випадках дорівнює 1,5 сажням, однак на профілі північного прясла замку ця стіна складена з 17 вінців зовнішнього панциру та 18 вінців внутрішнього, а на профілі західного прясла відповідно з 13 та 12 вінців, тобто стіни будували з дубового лісу різної товщини від 27 до 18 см в перетині. З внутрішнього боку до заповнених землею зрубів могли прилягати закриті пустотілі кліті, на що вказують намальовані на Абрисі з внутрішнього боку стінових прясел прямокутники, які, певно, зображують двері до пустотілих зрубів.

У період між 1706 та 1739 рр., певно, відбувся особливо потужний зсув, його наслідки зафіксовані всіма подальшими кресленнями замку. На профілі південної куртини замку 1739 р. показана вже не двопанцирна стіна з горизонтальних колод, а багаторядний тин.

Вірогідно, конструкція стін із тарасами була використана і для стін Старого міста (давньоруського дитинця), але, оскільки тараси стояли поверх насипу валу більш раннього періоду, то при нівелюванні оборонних валів після ліквідації фортеці були зриті у першу чергу.

* План Черниговской крепости с облегающей ситуацией 1739 г. // РДВИА. – Ф. 349. – Оп. 43. – Спр. 1566. – 1 арк.

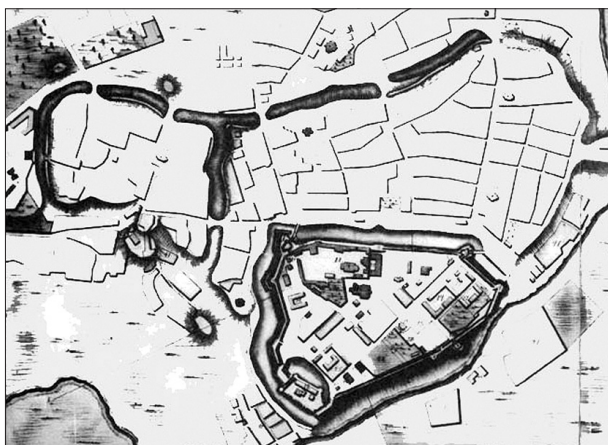

Рис. 4. Чернігівська фортеця, 1776 р.

Із 1724 р. Чернігівська фортеця увійшла до так званого Аншталту фортець Російської Імперії. Її укріплення вимагалося підтримувати у постійному боездатному стані, що виявилось проблемою для чернігівської інженерної команди. Якщо дерево-земляні стіни із баштами стояли на Верхньому Замку до середини XVIII ст., то решта укріплених ліній приїшла до повного занепаду.

Так, у 1722 р. київський обер-комендант, бригадир Шток, доповідав, що «при Черниговской (фортеці) валы едва не все обвалились», а у донесенні інженерної контори, зробленому до 1728 р., взагалі констатується: «Крепостной же вал Чернигова находится в таком разрушенном положении, что не только люди, но и скотина проходит через него». Для огляду Чернігівської фортеці був відправлений генерал-майор Дебрінї, йому ж у 1730 р. було доручено виправлення українських фортець*.

Мабуть, результатом цього виправлення була реконструкція Чернігівської фортеці. Вона полягала у тому, що нова фортеця обмежилася лише площею Старого міста (дитинця), Нове Місто (колишній окольний град), стіни якого інженерна служба не в змозі була підтримувати з причини її значної довжини, було виключене зі складу оборонних об'єктів. Роботи по реконструкції зосередились головним чином на удосконаленні укріплень Старого міста, і тепер термін «крепость» означав укріплення саме цієї частини міста. «Крепость» отримала «сім полігонів», під якими малися на увазі бастіони, напівбастіони та редани. На плані 1739 р. уперше зображені укріплення Дитинця у вигляді фортеці бастіонного фронту. В середині – другій половині XVIII ст. вали Чернігівської фортеці являли собою насип валгангу шириною від 13 до 22 м на рівні підосви, та висотою

* Ласковский Ф. Материалы для истории инженерного искусства в России. – Ч. III. Опыт исследования инженерного дела в России после императора Петра I до императрицы Екатерины II. – СПб., 1865. – С. 230

3–4,5 м. Найбільш потужними були вали виводів – бастионних укріплень, що прикривали три брами – Київську, Миколаївську та Водяну. Так, ширина валгангу Київської брами складала 24 м, а висота 7,5 м. Поверх валгангів розміщувалися земляні бруствери, які досить швидко опливали, і тому вони часто піддавалися ремонтам. У 1739 р. бруствери мали товщину в основі 2–3 м, висота їх складала 0,8–1,3 м. Згодом бруствери були виправлені й отримали стрілецькі банкети. Гармати, що встановлювалися на валгангах, вели вогонь «через банк», тобто поверх брустверу, лише у 80–90-х рр. XVIII ст. для них стали прорізатися амбразури.

У другій половині XVIII ст. Чернігівська фортеця залишалася боєздатним укріпленням. Проекти її вдосконалення так і не були реалізовані, певно з причини великої вартості запланованих робіт. Проводилися лише незначні за обсягом реконструкції. Так, наприклад, у 1786 р. збудовано нову браму між Київським та Катерининським бастионами*.

Але на той час, у зв'язку з ліквідацією безпосередніх військових загроз і приєднанням до Російської імперії Правобережної України, Чернігівська фортеця втратила військове значення, й у 1799 р. її було ліквідовано. При переплануванні міста, згідно з планом 1805 р., вали розкопано, рови частково засипано і по їхніх трасах прокладено бульвари.

Більшість давніх укріплень зникли, залишки валів на території Парку культури і відпочинку ім. М. Коцюбинського (парк на Валу) є цінним джерелом інформації про історію міста і потребують охорони як пам'ятки археології. Вивчення історії Чернігівської фортеці є важливою складовою охорони пам'яток історії та культури, розвитку туристичної галузі міста.

Література

1. **Вечерський В.** Система укріплень Чернігова ранньомодерного часу – втрачена пам'ятка українського містобудівного мистецтва // Чернігів у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи: зб. наук. пр., присвячений 1100-літтю першої літописної згадки про Чернігів. – Чернігів, 2007. – С. 540–553; **Ігнатенко І.М.** Верхній замок в Чернігові // Сіверщина в історії України: зб. наук. пр. – К.–Глухів, 2012. – Вип. 5. – С. 38–41.
2. **Ігнатенко І.М., Василенко А.А.** Розкопки садиби Чернігівського ремісника середини XIII – початку XIV ст. // Археологічні старожитності Подесення: Матеріали історико-археологічного семінару, присвяченого 70-річчю від дня народження Г.О. Кузнецова. – Чернігів, 1995. – С. 68–74.
3. ПСРЛ: Западнорусские летописи. – СПб, 1907. – Т. 17. – Стб. 605.
4. **Василенко А.А., Ігнатенко И.М.** Отчет об охранных археологических работах в 1991 г. на дегинце города Чернигова Вал (Цитадель). – Чернигов, 1995. – С. 3–8.
5. **Ігнатенко І.М., Коваленко В.П.** Нові дослідження на Верхньому замку в Чернігові // АДУ 1991 р.: зб. наук.-досл. пр. археологів України. – Луцьк, 1993. – С. 38–39.
6. ПСРЛ. – М., 1968. – Т. 31. – С. 119.
7. ПСРЛ. – М., 1965. – Т. 13. – С. 58.

* ДАЧО. – Ф. 58. – Оп. 1. – Спр. 356. «О постройке ворот при Черниговской крепости».

8. **Ласковский Ф.** Материалы для истории инженерного искусства в России. – Ч. I: Опыт исследования инженерного дела в России до XVIII столетия. – СПб., 1858. – С. 83.
9. **Половникова С.О.** «Росписной список» Чернігівської фортеці 1682 р. // Чернігівська старовина: зб. наук. пр., присвячений 1300-річчю Чернігова. – Чернігів, 1992. – С. 89.
10. План Черниговской крепости с облегающей ситуацией 1739 г. // РДВИА. – Ф. 349. – Оп. 43. – Спр. 1566. – 1 арк.
11. **Ласковский Ф.** Материалы для истории инженерного искусства в России. – Ч. III: Опыт исследования инженерного дела в России после императора Петра I до императрицы Екатерины II. – СПб., 1865. – С. 230.
12. ДАЧО. – Ф. 58. – Оп. 1. – Спр. 356. «О постройке ворот при Черниговской крепости».

Олександр Супруненко (Полтава),
заступник директора по Полтавській обл. ДП НДЦ «ОАСУ»
ІА НАН України, старший науковий співробітник,
кандидат історичних наук

Матеріали козацької епохи з науково-рятівних досліджень на Полтавщині 2011–2012 рр.

У ході науково-рятівних археологічних досліджень на території Полтавської обл. цілком закономірно виявляються матеріали козацької епохи. Результати таких розкопок, часто здійснюваних широкими площами, дозволяють отримати уявлення про ті чи інші археологічні об'єкти, які залишаються майже недоступними під час цілеспрямованих пошуків. Роботи 2011-2012 рр., окрім уже оприлюднених наслідків досліджень у попередньому випуску цієї збірки, надали чимало інформації про старожитності епохи козацтва. Введенню її до наукового обігу саме і присвячена ця оглядова публікація.

Дослідження в Абазівці Полтавського р-ну. В ході реконструкції ділянки шосе Київ – Харків – Довжанський на території с. Абазівки Полтавського р-ну й обл. восени 2012 р. проведені наглядові роботи (420 м²) на місці влаштування автопід'їзду в історичному центрі населеного пункту, на місці, прилягаючому до кол. поміщицького маєтку XIX ст. Наразі ця ділянка та її округа відомі як поселення черняхівської культури і XVIII–XIX ст. Абазівка-2 [7, 62–63; 13, 380], котре розташоване на злегка пониженій частині мису першої тераси правого берега р. Полузир'я (правої притоки р. Ворскли).

У розкопі виявлені рештки забудови XIX ст. кол. с. Єлизаветівки, що на поч. XIX ст. перейменоване в Абазівку [3, 12; 8, 27]. Місце досліджень, разом із маєтком М.В. Абази, зображене на малюнку козака Чапиги 1852 р. [6, 708; 16, 21] з додатку-альбому до дослідження М.І. Арандаренка «Записки о Полтавской губернии» [1; 2, 23]. Роботи виявили фундаменти мурованих будівель поміщицької економії, конюшні, псарні і, відповідно,